همسر حسين
سيڪنڊري اسڪول ٽيچر
بدين

ضلعي بدين جي لوڪ شاعريءَ جو تحقيقي اڀياس

A Research Study about Folk Poetry of District Badin

Abstract:

Sindhi poetry started with folk poetry. It started with the folk poets of Badin. The elements of folk poetry in Sindh are connected with the folk poetry of Badin. We find continuity in every period. Although the influence of folk poetry of Badin district has not been limited to specific regions, but to the whole of Sindh and the world. Prince Dodo's death is bravery, that's why people's belief is still established that there is success in sacrificing one's head for the sake of the country instead of bowing down to an opponent and oppressor. Honor is dearer than life; my garden is the honor of the nation. Such social, moral and patriotism points of view started from Badin. It can be reduced from that, folk poetry has proudly raised the shoulders of the Sindhi Nation. And from time to time, folk poetry is also playing an important role in Sindhi literature in terms of thought, in which among the folk poets of Badin, BhagoBhan, MarkhanSheikhan, SaanwanFaqir, MureedMaheri, Jaam Khan Chandio, Maulvi Ahmed Mallah, TalibLohar, KhairMuhammad 'Khas' Muhammad IsmailShoro, Abdul Rahim Talpur 'Hajan' are worth mentioning.

سنڌي شاعريءَ جي شروعات لوڪ شاعري سان ٿي آهي. سنڌ ۾ لوڪ شاعريءَ جا جيڪي تاريخي اهڃاڻ ملن ٿا، انهن ۾ ان جي شروعات بدين جي لوڪ شاعرن کان چٽي وڃي ٿي، جنهن ۾ رزميه شاعري، ڳيچ ۽ پيراٽا اهم آهن. سنڌ ۾ موجود لوڪ شاعريءَ جا اهڃاڻ بدين جي لوڪ شاعري سان ڳنڍيل آهن. اهو تسلسل هر دؤر ۾ اسان کي ملي ٿو. سنڌي لوڪ ادب نثر يا نظم ۾ هجي، انهيءَ ۾ بدين جي واقعن جي ڇاڻ موجود آهي. جيتوڻيڪ بدين ضلعي جي لوڪ شاعريءَ جو اثر مخصوص علائقن

تائين نه بلڪ پوري سنڌ ۽ دنيا ۾ ٿيو آهي. خاص طور تي اُتي اسلامي ۽ جنگي واقعن ۾ مختلف فڪري نُڪتن جهڙوڪ: اطاعت، معرفت، دليري، بهادري، عزت، غيرت ۽ عقيدت جو اظهار اهم پهلو آهن. ساڳيءَ طرح بدين ۾ ٻاهران ايندڙ حملا آورن جي حملن سبب بدين جي ثقافت، تهذيب ۽ نفسيات جو اثر به پوري سنڌ تي ٿيو آهي، جنهن ۾ گهڻيون ئي تهذيبي، ثقافتي، رسمون ۽ رواج اڄ تائين سنڌ ۾ هلندڙ آهن. دودي جو موت دليري آهي، انهيءَ ڪري ماڻهن جو ويساهه اڄ به قائم آهي ته ملڪ جي خاطر سر قربان ڪرڻ ۾ ئي ڪاميابي آهي، بجاءِ جو هڪ مخالف ۽ ظالم اڳيان جهُڪجي. عزت، جان کان پياري آهي، مائي ڀاڳهي قوم جي عزت آهي. اهڙن سماجي، اخلاقي ۽ حب الوطنيءَ جي فڪري نُڪتن جي شروعات بدين کان ٿي. انهيءَ مان مطلب ڪڍي سگهجي ٿو ته لوڪ شاعري سنڌي قوم جو فخر سان ڪَنڌ بلند ڪيو آهي ۽ وقتن بوقتن لوڪ شاعري سنڌي ادب ۾ فڪري حوالي سان به اهم ڪردار ادا پئي ڪندي رهي آهي. بدينجي لوڪ شاعرن مان ڀاڳو ڀان، مرڪان شيخڻ، ساوڻ فقير، مريد مهيري، ڄام خان چانڊيو مولوي احمد ملاح، طالب لوهار، خير محمد 'خاص' محمد اسماعيل شورو، عبدالرحيم ٽالپر 'حاجن' جا نالا قابل ذڪر آهن.

سنڌي لوڪ شاعري ۽ بدين جي لوڪ شاعرن جو فڪري جائزو

هر علائقي جي لوڪ شاعريءَ تي، ان علائقي جي حالتن مطابق مڪاني زندگيءَ جو رنگ رچيل هوندو آهي.هر علائقي جي لوڪ ادب ۾ شاعر يا سُگهڙ پنهنجي زميني حقيقتن ۽ سماجي جوڙجڪ مطابق پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندا آهن. جڏهن ته لوڪ شاعريءَ ۾ خيالن جي اهڙي ته عمدگي پيش ٿيل هوندي آهي، جو ان ۾ تصنع جي بوءِ نه هوندي آهي. لوڪ شاعري هر قوم جو سينگار ٿئي ٿي. لوڪ ادب جي هر صنف ادبي ۽ لساني نقط نظر سان گهڻو ڌيان ڇڪائي ٿي. سنڌي لوڪ شاعري زندگيءَ جي مِڙني رُخن سان سلهاڙيل هوندي آهي، جنهن ۾ سيني شُعبن خاص ڪري ريتن، رسمن، سورهيائي، سچائي ۽ سخاوت کان علاوه زندگيءَ جا جذباتي پهلو مثلاً: عشق، حسن، ڏک، درد، جِهيڙَن وغيره جا موضوع اچي وڃن ٿا. لوڪ شاعرن سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جي دفترڪي پنهنجي لوڪ شاعريءَ ۾ محفوظ ڪيو آهي. سنڌ جي لوڪ شاعريءَ ۾ ڪابه ٺاهه ٺوهه يا آميزش نه آهي، ان ۾ تڪلف جي واس ۽ بوءِ به

ڪانهيس ُ گهڙن ۽ عام لوڪن، پنهنجي اندر جي جذبن ۽ اُمنگن کي پنهنجي ماحول مطابق پنهنجي تهذيب ۽ تمدن جي روشنيءَ ۾ روزمره جي سادي سباجهڙي سڪ، محبت، قُرب، سـَ لميس ۽ منڙي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيو آهي، انهيءَ لاءِ الله بخش نظاماڻي پنهنجي ڪتاب ۾ لکن ٿا تہ”ُ گهڙ ئي لوڪ شاعريءَ جي زندگيءَ جو آئينو آهن ۽ سندن تهذيب جا سرچشما آهن.“ (نظاماڻي، 1981: 25)

سنڌ مختلف علائقن ۾ 30 ضلعن تي ٻڌل خطو آهي. هر علائقي جي ماڻهن وٽ سندن ماحول پٽاندر علم ۽ ادب جي تخليق ٿيندي رهي ٿي. توڙي جو هڪ ٻوليءَ جي هجڻ باجود ڪجه مفاصلي ۾ ٻوليءَ ۾ فرق نظر ايندو آهي. لهجي ۽ لفظن ۾ ڦيرڦار هئڻ سان گڏوگڏ سماج جي مختلف ريتن روايتن ۽ علائقي جي نسبت سان ڏار ميٺاج ۽ خوشبو شامل هوندي آهي.انهيءَ حوالي سان ڊاڪٽر خادم بروهي لکن ٿا تہ ”هر 10 ڪلوميٽر مفاصلي کان پوءِ ٻولي ۽ لهجي ۾ فرق هوندو آهي.“ (بروهي، 1990: 255)

سنڌ جي تاريخ ۾ عام ماڻهن جيزندگيءَ جو اظهار لوڪ شاعريءَ ۾ ٿيو آهي ۽ ان جو تاريخي پسمنظر مختلف دؤرن ۾ آهي ۽ هر دؤر ۾ سنڌي ادب جي علمي، ادبي، سماجي ۽ لساني اهميت الڳ ۽ جداگانہ آهي.

سنڌ ۾ راجا ڏاهر جي حڪومت وڃڻ کان پوءِ سنڌ تي عربن جو دؤر 712ع کان 1050ع تائين رهيو. هن دؤر ۾ سنڌ جي لاڙ واري علائقي ۾ عربي ۽ سنڌيءَ ۾ اسلامي تعليمات ڏيڻ جي سلسلي جو آغاز ٿيو. عرب سياحن ۽ تاريخدانن سنڌي ٻوليءَ جو تمام گهڻو ذڪر ڪيو ۽ انهن سنڌي ٻوليءَ جي لساني هڪجهڙائيءَ کي محسوس ڪندي عربن سنڌ کي وڏيڪ اسلام جي ڦهلائڻ جي حوالي سان اهم سمجهيو.

عربن جي دؤر کان پوءِ سومرن جو دؤر شروع ٿيو جيڪو 1050ع کان 1351ع تائين قائم رهيو. سنڌي لوڪ شاعريءَ جي حوالي سان هيءَ سونهري دؤر آهي ڇاڪاڻ تہ هن دؤر ۾ سنڌ جي لوڪ شاعريءَ جو بنياد پيو. سنڌي لوڪ شاعريءَ ۾ رومانوي قصا ۽ جنگين جا داستان شروع ٿيا، پڻ ۽ پانن انهن قصن کي خوب ڳايو ۽ انهن کي عام ماڻهو تائين پهچايو. پاڳو پان ۽ مرڪان شيخڻ جو تعلق بہ سومرن جي دؤر سان آهي. پاڳو پان سنڌ جي رزميہ شاعريءَ ۾ ’دودي چنيسر‘ جي واقعيءَ کي سورهيہ جي ڪردار ۾ خوب ڳايو. هن دؤر ۾ نہ صرف رزميہ داستان ملن ٿا بلڪ هن دؤر ۾ مرڪان شيخڻ جا

مرشد جي عقيدت ۾ اظهار نج ۽ سادي فهم ۾ ڳيچ ۽ پيراڻا پڻ ملن ٿاءِ ’مرڪان شيخڻ‘ کي سنڌ جي پهرين شاعره تسليم ڪيو ويجي ٿو.

سومرن جي دؤر ۾ سنڌ جي سياسي ۽ سماجي هلچل سبب بدين وارو علائقو غير آباد ۽ بنجر ٿي ويوهتي جي ٻ ُرامن ماحول ۾ جنگين جي ٿيڻ سبب محروميت ۽ بي آرامي وڌي. جنهن سبب ماڻهن سڪون جي تلاش لاءِ پاڻ واجهايو ۽ آهستي آهستي مذهبي عنصرن کي قبول ڪيو. اهوئي سبب آهي جو انهيءَ دؤر ۾ پيرصدرالدين شاه پنهنجي گنانن ۾ مذهبي فڪر جي وسيلي هتي جي ماڻهن کي تعليم ڏني ۽ پير صدرالدين جو پٽ پير تاج الدين مذهبي فڪر کي ڦهلائڻ ۾ ساڻس گڏ رهيو.

سنڌ جي تاريخ مان خبر پوئي ٿي تہ سمن جي دؤر کان پوءِ سنڌ جي جاگرافيائي لحاظ کان لاڙ وارو علائقو تمام گهڻو متاثر ٿيو. سنڌ سمن کان پوءِ ڌارين جي ور چڙهي وئي. ارغونن، ترخانن، مغلن جي دؤر ۾ سنڌ جو سياسي نظام درهم برهم ٿي ويو. انهي گڏيل دؤر ۾ فارسي دفتري ٻولي هئي. تنهنڪري عام ماڻهن تائين سنڌي ٻولي وسيلو نہ رهي ۽ لوڪ شاعريءَ جو تخليقي عمل پڻ گهٽ رهيو. جڏهن تہ ڪلاسيڪل جي حوالي سان گڏيل دؤرن ۾ قاضي قادن، مخدوم نوح، شاه عبدالڪريم بلڙي وارو، شاه لطف الله قادري، شاه عنايت رضوينمايان شاعر ٿي رهيا.

ٻن صدين جي وچ وري عرصيءَ ۾ غلامي، ظلم، ڏاڍ جي دؤر کان پوءِ سترهين صديءَ جي بلڪل شروعات ۾ سنڌ آزاد ٿي ۽ ’ڪلهوڙا‘ حڪومت قائم ٿي. هن دؤر ۾ بہ سرڪاري ٻولي فارسي ئي رهي،تعليم بہ عربي ۽ فارسي ذريعي ڏني وئي.اِ هي ٻوليون صدين تائين راج رهڻ باجود اڪثريت تي اثرانداز ٿي نہ سگهيون. تعليم ۽ تدريس جا مقصد حاصل نہ پئي ڪري سگهيون. ان جو ڪارڻ اهو هو تہ عوامي سطح تہ ان جو واهپو نہ هو. فارسي ۽ عربي ٻولي ڌارين جي ٻولي هئڻ ڪري، ان ۾ لوڪ ماڻهو پنهنجو اظهار نہ ڪري پئي سگهيا. جڏهن تہ ان وقت ماڻهن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ تدريسي علم بہ نہ ملندو هو. مذهبي تعليم (الف-ب اشباع) جي صورت ۾ شاعري ذريعي ڏني وئي. خاص ڪري سنڌ ۾ لاڙ واري علائقي ۾ معرفت ۽ اطاعت وسيلي آخرت جي ڇوٽڪاري کي اهم سمجهيو ويو. جنهن ۾ خواجہ محمد زمان لنواري وارو ۽ عبدالرحيم گرهوڙي نمايان آهن. ڪلهوڙن جو دؤر سنڌي ادب جي حوالي سان سونهري دؤر رهيو آهي. هي دؤر نہ صرف ڪلاسيڪل شاعريءَ جي صورت ۾ بلڪ

لوڪ شاعريءَ جي حوالي سان بہ شاندار رهيو. هن دؤر ۾ سنڌي لوڪ بيت ڪانسواءِ لوڪ شاعريءَ جون مختلف صنفون متعارف ٿيون. جنهن ۾ مدح، مولود، معجزو، مناجات ۽ واقعاتي شعر اهم آهن. جڏهن تہ اُن وقت ۾ مذهبي فڪر هئڻ سبب لوڪ ماڻهن وٽ اِ هي صنفون گهڻي قدر متعارف ٿيون.

ڪلهوڙن جي دؤر ڪانپوءِ سنڌ ۾ ٽالپرن جو دؤر 1783ع کان 1843ع تائين رهيو. هن دؤر ۾ لوڪ شاعريءَ جي فڪر کي وڌڻ جو موقعو مليو. رزميہ شاعريءَ جي فڪر کي ڪلهوڙن جي دؤر ۾ شاهہ لطيف سُر ڪيڏاريءَ جي صورت ۾ ڪيو ۽ ٽالپرن جي دؤر ۾ خليفي نبي بخش ڪرڙي واري جنگ جو ذڪر ڪيڏاريءَ جي رنگ ۾ چٽيو. ڪيڏاريءَ جي فڪر جو معيار پاڳو پان جي رزميہ شاعريءَ جو تسلسل آهي. هن دؤر ۾ نہ صرف مدح، مولود ۽ ٺيہ اکري پڻ ترقي ڪئي بلڪ قِصہ گوئي باقائده فن جي صورت اختيار ڪئي، جنهن ۾ حفيظ تيوڻي 'مومل راڻي' جي قصي کي نظم جي صورت ۾ آندو ۽ بدين جي خليفي عبدالله نظاماڻي 'ليليٰ مجنون' جي قصي کي باقائده منظوم ڪيو.

ٽالپرن جي دؤر ڪانپوءِ انگريزن جو دؤر 1843ع کان 1947ع تائين رهيو.هن دؤر جو وڏو ڪارنامو سنڌي صورتخطي ٺهڻ آهي. سنڌي صورتخطيءَ جي باقاعده شڪل ٺهڻ ڪري ادب جو نئون دؤر شروع ٿيو. جنهن سبب سنڌي نثر ۾ وسعت آئي ۽ گڏوگڏ شاعري بہ عروج تي پهتي. جڏهن تہ انسانن جي زندگيءَ جو پيڙاءُ ۽ سورمين جي داستانن جو آواز لوڪ شاعريءَ جي مختلف صنفن ۾ ٿيڻ لڳو. نڙ بيت ۽ ڪافيءَ جي صنف ۾ درد ۽ تڪليفن جا بيان شامل ٿيا. عشقيہ شاعريءَ جي لاءِ 'ڪافي' جي صنف کي موزون قرار ڏنو ويو. نڙ بيتن ۾ سانوڻ فقير ۽ مريد مهيري بدين ۾ نمايان شاعر ٿي رهيا ۽ مولوي احمد ملاح جو پڻ هن دؤر سان تعلق هو. هن لوڪ شاعريءَ جي صنف 'ٺيہ اکريءَ' ۾ اسلام جي بنيادي احڪامن جي وڏي وضاحت ڪئي. سندس ٺيہ اکريءَ ۾ تجنيس جو وڏو استعمال ٿيل آهي. نموني طور سندس ٺيہ اکريءَ مان تجنيس حرفيءَ جو مثال ڏجي ٿو.

عقل، عبرت، عاقبت، ۽ عَفو عزت، عافيت،
اُو اڙين آڏار ڏئي ٿو هر مهل جيڪي مَڱو.
دولتون، دانائيون، دنيا، دائون، دان، دِين
دَر مٿان دادار ڏئي ٿو هر مهل جيڪي مڱو

مِهر،مددُون ۽ معافيون، ماڳ، ماڙيون، مِلڪ، مال
(ڪليات احمد: پاڳو پهريون85)

انگريزن جي دؤر ڪانپوءِ 1947ع ۾ آزادي ۽ خوشحاليءَ جي دؤر جا اِمڪان روشن ٿيا پر ان جي برعڪس هن دؤر ۾ سياسي، سماجي، معاشي، مذهبي، ثقافتي، تمدن ۽ تهذيب جي وڏي اُٿل پُٿل ٿي، جنهن ۾ انساني زندگيءَ جي بنيادي حقن جي هٿ چراند ڪئي وئي ۽ سماجي برائين ۾ ڪوڙا ڪيس، هٿرادو حج، مذهبي متڀيد جهڙا انيڪ واقعا پيدا ٿيا ۽ جهالت پڻ زور وٺڻ لڳي، تہ ان جو پوري سنڌ تي اثر ٿيو. خاص طور تي انهن واقعن جو تعلق بدين سان گهڻوئي آهي. هڪ تہ تاريخي پس منظر ۾ هيءَ علائقو هميشہ جنگين جي اثر هيٺ رهيو. جنهن ۾ 'دودو ۽ چنيسر' کان وٺي 'مدد علي خان پٺاڻ' جي واقعن ۾ تمام گهڻي سماجي حالتن ۾ ڏڦير پيدا ٿيو. انهيءَ سماجي برائين کي ختم ڪرڻ جي لاءِ لوڪ شاعري پنهنجو اهم ڪردار ادا ڪيو. جنگي داستانن کان وٺي انساني زندگيءَ جو ڀرپور اظهار ۽ آواز لوڪ شاعريءَ جي مختلف صنفن ۾ ڪيو ويو. بدينجي لوڪ شاعرن مان پاڳو پان، مرڪان شيخڻ، سانوڻ فقير، مريد مهيري، ڄام خان چانڊيو، مولوي احمد ملاح، طالب لوهار، خير محمد 'خاص' محمد اسماعيل شورو ۽ عبدالرحيم ٽالپر لوڪ شاعريءَ ۾ اهم ڪرادر ڪيو آهي. طوالت کان بچڻ خاطرانهن مان نامور

لوڪ شاعرن جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

پاڳو پان:سنڌ جو آڳاٽو لوڪ شاعر آهي. سنڌي ادب ۾ رزميہ شاعريءَ جو ابتدائي نمونو سنڌي لوڪ ادب جي تاريخ ۾ ملي ٿو.ان جو تعلق پاڳو پان جي شاعريءَ سان آهي. پاڳو پان اهي رزميہ ڳاهون 1150ع کان 1250ع تائين سومرن ۽ سمن جي گُجرن سان لڙائين، دودي ۽ چنيسر جي جنگ ۽ ٻين ويڙهاندن بابت عام ملن ٿيون.

.سندس شاعري سومرن ۽ علاؤالدين جي وچ ۾ لڳل جنگ جي واقعي کي هوبهو ڏيکاري ٿي. ان ۾ سنڌ جي عزت، مان ۽ روايتن کي برقرار رکندي جذبات ڀريا رزميہ شعر چيا آهن ۽ پاڻ سنڌ جي عوامي شاعر هئڻ ناتي انهيءَ جنگ دوران ٿيندڙ ڳالهين جو شاهد ۽ گواهہ آهي. پاڻ سنڌ جي انهيءَ تاريخي واقعي کي رزميہ شاعريءَ جي رنگ ۾ مختلف موضوعن ۾ ڳايو آهي جهڙوڪ: جنگ جي يادگيري، سوڀ، هار، سورهيائي

۽ سنڌ جي روايتن جا اهم پهلو ملن ٿا. نمونې طور سندس رزميه شعر بهادريءَ جي حوالي سان هيٺ ڏجي ٿو:

اپ سپ ڪنهن اچو اپ نه اچو ڪوءِ
مئي به مٿي ٿيو سورهيه سر سندوءِ

شيخ اياز لکن ٿا ته ”انسان ٻن قسمن جا هوندا آهن، هڪڙن کي ڇاتي ڇچ ۾ هوندي آهي ۽ ٻين کي لچ لوئي ۾. انهي ڪيفيت جو اظهار بدين جي سگهڙ ڀاڳو ڀان ٻن بيتن ۾ ڪيو آهي، هي بيت خلجيءَ جي وچ ۾ سوال جواب هئا. جنهن وقت هن ڀاڳيءَ جو سڱ گهريو هو. خلجي چيو:

ڀار پرچو ڀاڻ ۾، ڀاڳهي ڏيو مون،
سڀ پهريان سومرا، جهجهي ڏيئي پون.

جنهن تي ننگر جواب ۾ چيو هو ته:

ڀاڳهي ڀاڳهي مَ چئو ڀاڳهي مون مائي،
ڀاڳهي وني نانءِ، تنهن وات وڍيان وائي،
ڇڏيان سر سلطان جو ڪنن سان.

ڀاڳو ڀان جي رزميه شاعريءَ ۾ بهادريءَ کان علاوه اتحاد، ڀائپي، صلح جا فڪري سبق پڻ ملن ٿا. ڀاڻ دودي ۽ چنيسر کي ڀڳ جي معاملي تان رسا ڪشي کي گهٽائڻ ۽ ٻنهي ڀائرن جو ڀاڻ ۾ ناه ڪرڻ جون ڪوششون هر وقت ڪندو رهيو پر سندس ڪوشش باجود ائين نه ٿي سگهيو. ڀاڻ دودي ۽ چنيسر کي هميشه گڏ ٿي ڏسڻ ٿي چاهيو. سندس چيل بيت مان اچ به انهيءَ ڳاله جو واضح ثبوت ملي ٿو.

دودو چنيسر ڀاڻ ۾، ٻئي پٽ دودي سڏجن،
سي پَ ڙپوتا پونگر جا، ٿا رونشي راند رهن.“

نتيجو: ڀاڳو ڀان رزميه شاعريءَ ۾ انهن واقعن جو هوبهو شاهد ۽ گواهه رهيو آهي. سندس ڳاهون اج به ڪنڊڪڙچ ۾ پکڙيل آهن. زندگيءَ ۾ جنگي واقعن کي شاعريءَ ۾ پيش ڪرڻ ڏکيو عمل آهي. سنڌ ۾ هي واقعو تاريخي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ کي ڳاهن جي صورت ۾ ڀاڳو ڀان بيان نه ڪري ها ته شايد ’دودي ۽ چنيسر‘ جي

جنگنامي کان غير واقف هجون ها. انهيءَ تاريخي قصي جي اهميت انهي دؤر سان جوڙيل واقعن جي ڪري آهي. اچ جي دؤر ۾ به عزت، غيرت، قومي وقار، حب الوطني، صبر ۽ استقامت اهي خاص خوبيون ۽ خصوصيتون سندس شاعريءَ ۾ ظاهر آهن جيڪي تاريخي ڪردارن جي اهميت بيان ڪرڻ جو وڏو درجو رکن ٿيون.

مرڪان شيخڻ: سنڌي ادب ۾ عورتاڻي ادب جا اهڃاڻ سومرن جي دؤر ۾ ملن ٿا. ان ڏس ۾ مرڪان شيخڻ جا ڳيچ وڏي اهميت جا حامل آهن سندس تعلق بدين ضلعي سان آهي ۽ وفات 1300ع ڌاري ٿي. سندس ڪلام پنهنجي مرشد شيخ ڀانڊاريءَ جي عقيدت جَ ي اظهار ۾ چيل آهي. هن جي عقيدت جا لفظ اڄ به ڦرهيوڀانڊاريءَ جون عقيدتمند ناريون ۽ مرد درگاهه تي هن طرح ڳائيندا آهن ته:

دهل گهرايم سهٽا مور ڇيندو
مرشد جي ملي تي رهاڻ
ڦرهيل جي جملي تي رهاڻ
جيئن پير، لوڏون ڪندين سنڌ ۾
(ڪلام مرڪان شيخڻ ص 4)

ان ڳيچ ۾ آس ۽ چِ ڪ آهي، هڪ احساس آهي ۽ عقيدت جا لفظ آهن ۽ ڀاڻ ان جذبي کي شدت سان محسوس ڪري ٿي. هڪ ٻئي ڳيچ ۾ هن ريت اظهار ڪري ٿي:

هي ڪانڊڙي لس،
هي واسرڙي وس،
آءُ ڪِلندي ڪُڏندي اچان،
ڦرهيل ڏنم سُ ڪ پار ۾.
(ڪلام مرڪان شيخڻ ص 5)

مرڪان شيخڻ جي ڪلام ۾ فڪري لحاظ کان مرشد جي ساراهه ان جي عقيدت ۾ ’آئون ڪلندي ڪيڏندي اچان‘ جهڙن بنيادي فقرن مان ظاهر آهي ته ڪيس ڦرهيو ڀانڊاريءَ واري مرشد سان عقيدت وارو ناتو هو ۽ اهڙيءَ ريت سندس سموري شاعريءَ ۾ عقيدت جا چٽا عڪس موجود آهن. اهي سمورا عڪس سادي ٻوليءَ ۾ آهن جيڪي ڳائڻ جي صورت ۾ محفوظ رهيا آهن ۽ هڪ دؤر کان ٻي دؤر تائين منتقل ٿيندا رهيا آهن.

محمد سومار شيخ لکن ٿا تہ ”مرڪان جي قديم ٻوليءَ ۽ قديم شعر کي سمجھڻ لاءِ مون سيني پھلوئن تي روشني وڌي آھي. مون کي ڀروسو آھي تہ انھن پھلوئن کي ڏسڻ کان پوءِ مرڪان جي ڪلام کي سمجھڻ ۾ گھٽ دِقت محسوس ٿيندي. منھنجي مھربان مائُن ٻين شيخ پيرن کان مرڪان شيخڻ جا ڳيا لکرايم.“(6)

نتيجو: مرڪان شيخڻ جي ڪلام ۾ عقيدت وارو عنصر نمايان ملي ٿو جنھن ڪانپوءِ سنڌ جي ڪلاسيڪل شاعرن ان اثر کي قبول ڪيو آھي. ان جو اظھار تقريباً سيني ويراڳي شاعرن ڪيو آھي. جيڪي پنھنجي عارفاڻي فڪر جي اظھار ۾ پنھنجي رھبر، مرشد يا گُروءَ جي سايي کان پري نہ ويا آھن. عشق ۽ عرفان جي منزل تي پھچڻ ۾ سيني رھنمائي ورتي ۽ ڪين محبوب جي رضامندي حاصل ٿي. انھي حقيقي فڪر جي شروعات سومرن جي دؤر ۾ مرڪان شيخڻ کان ئي ٿي، جنھن پنھنجي مرشد ڦرھيل پانڊاريءَ جي شان ۾ ڳيچ چيا ھئا.

سانوڻ فقير: سانوڻ فقير 1870ع ڌاري بدين تعلقي ۾ لنواري شريف لڳ يونين ڪائونسل عبدالله شاھ جي ٽپي ڀني ۾ ڄائو. ذات جو خاصخيلي ھو. والد جو نالو گابار ھئس. پاڻ ۾ چار ڀائر ھئا. 1915ع ۾ دنيا ۾ وبا پکڙي، ان بيماريءَ ۾ سانوڻفقير جي گھر واري ۽ سندس ٻہ ڀائر فوت ٿيا ۽ ان ڪانپوءِ سندس زخمن کي زبان عطا ٿي ۽ سنڌ جا سڀ عشق شاعريءَ ۾ ڳائي ڇڏيائين. نڙ بيت جي شاعري ان وقت ٻيا شاعر بہ ڪندا ھئا. ڪبير شاھ، ابراھيم شيخ، شيخ احمر، مولا بخش خاصخيلي، گھٽ شاعر ڪونہ ھئا، پر ان زمانيءَ کان وٺي اڄ تائين سانوڻ فقير جي ڏکھين سٽن وارن بيتن جو سنڌ ۾ وينجھار شاعر ٿي گذريو آھي. سانوڻ فقير جي وقت ۾ جن بہ نڙ بيت جي شاعري ڪئي آھي پر سانوڻ فقير جي اسلوب انداز مان جند ڇڏائي نہ سگھيا. صديق خاصخيلي، توڙو فقير، مدو فقير نظاماڻي، مولا بخش خاصخيلي جا نڙ بيت، سانوڻ فقير جي انداز کا آجا ناھن. بلوچ صاحب جي چواڻي تہ ”سانوڻ فقير ڏکھي بيت جي صنف کي نپايو ۽ واھ جو نپايو.“ (7)

نڙ بيت ۾ سانوڻ فقير سالڪن جي سلسلي ۾ مارئي، جوڳين، آديسين، سامونڊين، سسئي، رامڪلي ۽ ٻين سُرن ۾ تصوف ۽ سلوڪ جي نقطن کي نروار ڪيو آھي ۽ پاڻ راھ طريقت ۽ اخلاقي قدرن بابت اعليٰ اظھار پنھنجي نڙ بيتن ۾ ڪيو آھي.

خود پنھنجي خدا سين، آئون رات بہ ٿيس روءِ

ڪوجھا ڏکيم ڪپڙا، ٻيو سيل بنايم سوءِ
اسان عاشقن جو آھي ھنڌ مڪان ھوءِ
سچي سڪ، سانوڻ چئي، آئون سچو طاب اوءِ
الله جل جلالہ رکندو پاڪ پناھ ۾
(سانوڻ فقير رسالو ص 139)

سانوڻ فقير پنھنجي شاعريءَ ۾ نظر جي تيزي، ذھن جي صفائي، زندگيءَ جي ظاھري اسباب ۽ جنسار کي ايترو تہ باريڪ بيني سان ڏٺو آھي جو ھو گھر ۽ مال، راڄ ۽ ڀاڳ جي گھٽين ڳالھين کي تہ پوري طرح سمجھي ٿو مگر ان سان گڏ جھر جھنگ جي ھر گاھ ۽ ٻوٽي جي جنس کي ڄاڻي سڃاڻي ٿو پکي پکڻ جي ذات کي پرکي ٿو ۽ وھٽ واني جي عادات ۽ اطوار توڙي سنج ۽ سوار جي ھر سنھي ٿلھي وصف ۽ رمز سمجھي ٿوان ستن سُرن ۾ پاڻ وٽ بيان جا وٿس داستانا آھن ڪيئي مقصد ۽ معنائون آھن جن کي نہ رڳو ھو ڳائي ٿو مگر ھڪ ھڪ ڪري ڳٽي ٿو.مثلاً: ڪنھن ڏينھن مارئي پنھنجو ملڪ ۽ ڏيھ اوريو آھي ۽ ان جيڪي اُت ڏٺو آھي. تنھن تي سانوڻ فقير جي ذھن ۽ زبان مارئيءَ جي منظرنگاري

۽ احساسات کي پنھنجي نڙ بيت ۾ ھن ريت بيان ڪيو آھي.

ماڙيءَ چڙھيو مارئي، بيني ڏسي اباڻا
پکا تن پھنوارن جا، آءٌ سڃيئي سڃاڻا،
ھو ڀُونگا، ھو پيٽيون، ھو ٽاڪ ھو ٽاڻا،
ھو ٿر ٿوھر، ھو ملڪ موھر، ڪٽ ڪوھر ڪن ھينيون ھاٻاڻا،
ھو وانديون، ھو ويڙھا، ھو منڊل، ھو ميڙا، ھو آھن ماڳ بہ ماڻتاڻا،
ھو پکا ھو پيھيون، ھو مال مينھيون، ھُو ڀِنون ھو پاڻا
آءٌ ڪريا پيئي ڪوٽن ۾، رويو راماڻا
بگيون تن جون ٻرن ۾، ڏين اچيون اولاڻا،
اڇن وھائيو ڏين اونايو جن جا ڏُکن تي داڻا
منگھ ولوڙيو منڊيون موڙيو ڪين چوڙيليون چاڻا
ڏسيو برساتيون، لڳن جيءَ ۾ ڪاتيون، نتا وٺن وھاڻا
عمر جام! تنھنجي سام، اچي پيا آھيون غريب غيباڻا

عـــمـــر چام! تنهنـــــــجي سام، اسين آهيون ننڌر نـــماڻا.
(سانوڻ فقير رسالو ص 141)

اهڙي طرح سانوڻ فقير جا ڪردار، رسالي جا بنيادي ٿنبا آهن، سندس خيالن ۾ سنڌ جي مٽيءَ سان ڳنڍ ايڏي ته طاقتور آهي، جو هر ماڻهو اوڏانهن ڇڪجي اچي ٿو ۽ ان کان علاوه سندس شاعريءَ کي ڳائڻ لاءِ هڪ الڳ انداز رکيو ويو آهي ۽ ان جي الڳ سڃاڻپ آهي، سندس شاعريءَ جو نج سنڌي سُگهڙ انداز آهي، پر سندس فڪر ۾ تصوف جا ڪيئي رنگ سمايل آهن. اهو سبب آهي جو سندس شاعري عام ماڻهن ۾ اڄ تائين مشهور ۽ مقبول آهي.

مريد مهيري: مريد مهيري سنڌي نثر بيت جو اهم شاعر آهي. پاڻ ڳوٺ ٻاگلي ۾ 1890ع ڌاري ڄائو پاڻ بلڪل اڻ پڙهيل هو هميشه مُجرد ٿي زندگي گذاريائين.

ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته: ”سانوڻ فقير کان گهڻو متاثر هو. هن گهڻو نثر بيت چيا آهن. سندس شعر به سانوڻ فقير جيان پوري سنڌ ۾ مشهور آهي.“
(الانا، 2012: 317)

مريد مهيري جا نثر بيت سوال جواب جي طرز ۾ آهن .مريد مهيريءَ جي نثر بيتن ۾ مارئيءَ جي ڪردار کي منظر نگاريءَ جي رنگ ۾ چٽيو ويو آهي. مارئي بادشاهت کي ٺُڏي وطن لاءِ واجهايو ۽ هن عظيم عورت جي هاڻ ۾ ايتري حب الوطني ۽ همت هئي جو ظالم جي زور ۽ زبردستي، ظلم ۽ تشدد کي للڪاريندي رهي پر پنهوارن جي پچار ڪونه ڇڏيائين جنهن جو اظهار نثر بيت ۾ مريد مهيري هيئين ريت ڪيو آهي.

آءُ نه ڪـٽن هيـري، سمهان خاڪ مـــــٽي خاڪ،
ساه سـدائين سومـرا! ڪيئي پلر پسائي پاڪ،
پونگا اسان جي پٽن مٿي، آهن ٿرن مٿي ٽاڪ،
اها آچ ڏني اٿئي اڪين سين، مورک اٿئي ماڪ،
دنيـــا دم گـــذر آهـــي، ڪامل هــڪ ڪلاڪ،
مـحلاتون پـــوري ويا، مـهيري چئي، تاڙا ڏيـئي تاڪ،
حاڪم ٿيءَ نه هلاڪ، مونکي موڪل ڏي ته ملير وڃان.

مريد مهيريءَ جي نثر بيتن ۾ مارئيءَ جي زندگيءَ جي گهڻي عڪاسي ٿيل آهي. مريد مهيري مارئي کي حب الوطنيءَ جو اعليٰ اهڃاڻ تصور ڪري ٿو ۽ ڪيس خوشحال ۽ آزادڏسڻ گُهري ٿو. پاڻ انهيءَ ڳاله کان حيران آهي ته مارئي پنهنجي زندگيءَ جو صرف اهو مقصد ٺاهي ڇڏيو آهي ته ڪيس سک ۽ راحت تڏهن نصيب ٿيندي جڏهن سندس زندگيءَ ۾ يا مرڻ کان پوءِ به سندس مڙه ملير ڏانهن وڃي انوارتا ڪي شاعر هنن لفظن ۾ نثر بيت جي صورت ۾ بيان ڪيو آهي.

روح ابــاڻي راڄ ۾ منهنجا پُڄن شال پساهه
روح ابـــاڻي راڄ ۾ هتي رڳو مٿي ماهه
مور نه وٽـــن مهيري چئي، تنهنجون پوشاڪون ۽ پٽ
هاڻي لاهه عـمر، ڪني تان ڪوڪٽ، موڪل ڏي ملير وڃان“

مولوي احمد ملاح: سنڌ جو عظيم ۽ عوامي شاعر، مولوي حاجي احمد ملاح، بدين جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ”ڪنڊي“ ۾ 1877ع ۾ ڄائو. اهڙي طرح سندس والد جو نالو ”نانگيو“ملاح هو. پر هاڻي اسد پلي جي جديد تحقيق موجب سندس ڄمڻ جو سال 1895ع آهي.“ (رستماڻي، 2019: 23)

احمد ملاح سنڌ جو هڪ بي بها عالم ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس شاعري علم عروض ۽ سنڌي لوڪ شاعريءَ جي مختلف صنفن تي ڇيل آهي. سندس شاعريءَ ۾ سنڌي سماج جي ثقافتي قدرن جي ڄاڻ سان گڏوگڏ مذهبي عنصر جو تاثر وڌيڪ ملي ٿو. لوڪ شاعريءَ جي اهم صنف ٿيه اڪريءَ ۾ فن جي ڪاريگريءَ ڪيس وڌيڪ بالاتر ڪيو آهي. ٿيه اڪريءَ جي هر بند ۾ خدا جي هيڪڙائي ۽ خدا جي بندگيءَ جو ذڪر ملي ٿو.”احمد ملاح جي شاعري سندس اندر جي اُڌمن جو برجستو اظهار آهي، هو فطرتن حساس ۽ مٺي دل وارو ماڻهو هو جنهن کي نه فقط مذهب ۾ ٻيا ئي ناپسند هئي پر حياتيءَ جي هر رويي ۾ سچائي، سادگي ۽ سٻاجهائي پسند هئي سندس شاعريلغت جو وڏو خزانو آهي.“ (12)

مولوي حاجي احمد ملاح جي گهڻي لوڪ شاعري مولود، ٿيه اڪريون، مداحون ۽ ٿيه اڪرين جي گهاڙيٽن ۾ به سندس شاعريءَ جا رنگ مختلف صنفن ۾ الڳ بياني طرز سان ملن ٿا.

مولوي احمد ملاح توحيد، اخلاق، تاريخ ۽ عشق رسول جي موضوعن کي پنهنجي ٽيه اکريءَ ۾ پيش ڪيو آهي. مولوي احمد جي ٽيه اکريءَ تي ايتري گرفت آهي جو ٽيه اکريءَ جي حوالي سان ماهرن طرفان کيس ’اسرار الاهي‘ سڏيو آهي سندس لوڪ شاعريءَ جو فڪري تسلسل پڻ بي مثالي آهي. هر سندس ٽيه اکري ڪمال جي آهي.

’نونِ‘ نِت دؤر نئون، نَئون عُمر ناهي، اَرٿ نئون،
ٻَپ، ٻيهڻ ۾، پوءِ ٻاڙهو ڳَرٿ نَئون،
پوءِ ڪَرڙوَڏ، پوءِ ڪَنڌ تي ڪَرٿ نئون،
سَرس تہ ٻہ سَٺ سال، تِنهن ۾ دَم صِحت، دَم سَرٿ نئون،
گُم پَروڪا گاهہ، گُل ڦُل، ٻير، ٻاجهر، ٻَرٿ نَئون،
هيڪڙيءَ جيارهہ ٻئي ڪي هار، سَمجهي چا سَگهان!

ڪليات احمد: ياڳو پهريون ص217

مولوي حاجي احمد ملاح بدعت خلاف فڪري ۽ عملي جدوجهد ڪئي. سنڌ ۾ قبر پرستي ۽ اڪثر زيارت گاهن تي لڳندڙ ميلن ملاڪڙن ۾ پيدا ٿيندڙ اخلاق دشمن سماجي براين خلاف وڏو جهاد ڪيو. سندس شاعري ۽ جدوجهد جو وڏو حصو غير ضروري قبر پرستي، شرڪ ۽ وهم پرستي خلاف هو. سندس ان ويڙهہ ۽ جدوجهد ۾ وڏو مان ۽ مرتبو مليو.

طالب لوهار: محمد طالب لوهار 15 ڊسمبر 1912ع تي جنم ورتو. سندس والد جو نالو محمد سومار هو ۽ جيڪو پٽائيءَ جو پارڪو ۽ ڄاتو هو.محمد طالب لوهار سنڌ جو وڏو سُگهڙ آهي. هن سنڌي لوڪ شاعريءَ ۾ مختلف صنفن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. ڏهس جي صنف ۾ هڪ لفظ جون مختلف معنائون رکڻ سندس ڪاريگريءَ جو وڏو ثبوت آهي. طالب لوهار پنهنجي لوڪ شاعريءَ جي مختلف صنفن ۾ موضوع جي لحاظ کان الڳ سڃاڻپ رکي ٿو. سندس شاعريءَ جو فڪر عام لفظن ۾ ملي ٿوپاڻ ان ڳاله جو قائل آهي تہ مصنوعي معيار، ڪوڙي شان جي رُ ڄ پويان ڊوڙڻ بدران، اخلاقي اصولن ۽ اعليٰ گُڻن کي هٿان نہ ڇڏجي، سوچ کي نفرت ۽ ڌِڪار کان پاڪ ۽ صاف رکجي. پاڻ حقيقت پسنديءَ کان ڪم وٺندي، اجتماعي

ڀلائيءَ جي راهہ ڳولي ٿو. پاڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ طبقاتي نظام ۽ سماجي ڪشمڪش ۾ ٿيندڙ ناانصافين کي بي نقاب ڪري ٿو. انهيءَ حوالي سان نموني طور سندس ڏهس مان ڪجهہ سٽون ڏجن ٿيون.

ٽيلو ٽيليدار چڙهي ويا، عمر ادا ڏس هــي انڌير
رهزن ٿيا رکپالي راڪي، پنهنوارن جا ڪيئون پير.
هھڙا هاجا ٿين هتي ٿا، هھڙا ڪيس ڪري بيو ڪير
ڏاتر ڏاڍ ڪندن کي ڏاري، پيڙي ڪر مون ساڻ پٽار
والي واڳ وطن ڏي وار

(طالب لوهار ص 183)

سندس لوڪ شاعريءَ ۾ سنڌ جي داستانن جو گهرو اثر آهي پاڻ سنڌ جي مختلف داستانن کي ڏهس جي صورت ۾ هڪ لفظ کي مختلف نمونن سان ساڳي معنائن ۾ لکيو آهيسُ ر مارئيءَ جي ’گهر‘ تي ڏهس چيل آهي، ان ڏهس۾مارئيءَ جي گهر جو نقشو چٽيل آهي جنهن ۾ لانديءَ جوهُل هڳاءِ بنگلي کان بہ وڌيڪ آهيانهيءَ فڪر جي عظمت کي نموني طور هيٺ ڏهس ۾ ڏجي ٿو:

ڏهس گهر سُ ر مارئي.

1 پونگو　2 گهر　3 محلات　4 چئونرو　5 ڪوٺو
6 چئونڪي　7 بنگلو　8 صفحو　9. ماڙي　10. لانڍي.

1. پونگو　پـٽـن پر هونـدا، پـونـگا پڙپٽار جا.
2. گهر　وچي گهر گهمي ڏسـان، گـاڏيليون گوندا.
3. محلات　محلاتن ۾ مارئي، اهو سخن ڪيئن سهندا.
4. چئونرو　چاڳ وساريان چونرن جـا، چڱا چا چـوندا.
5. ڪوٺو　ڪوٺا شال قادر ڪري، ڦـوڙي سـپ ڦوندا.
6. چئونڪي　چـونڪين جي چوئاڪن جـا، ڏبـر پيا ڏوندا.
7. بنگلو　بنگلن منجهہ بندياٺي لئي، هٽ روبو پيا روندا.
8. صفحو　صفحن منجهہ سندم سڳا، سانگي ناسو نهندا.
9. ماڙي　ماڙين ۾ تہ پٽر پون، شل پـڪن منـجهہ پوندا.
10. لانڍي　هـل هڳاءِ هونـد، لانڍين منجهـہ لوهار چئي.

(طالب لوهار ص 8)

طالب لوهار فني ۽ گهاڙيٽي جي مهارت رکڻ سان گڏوگڏ فڪر جي عظمت ڪي بيحد سهڻي نموني سان نپايو آهي. سندس شاعريءَ ۾ درد ۽ وڇوڙي جو احساس آهي.

طالب لوهار جي شاعري بابت محمد صديق 'مرهم' لکن ٿا تہ هن ڪي شاعريءَ تي گِرفت آهي. لفظ سادا سليس ۽ عاممحاورن جي زبان ۾ استعمال ڪيا اٿس، جنهن ۾ رواني آهي." (لوهار، 2010: 140)

طالب لوهار جي شاعريءَ ۾ ڏهس ڪان علاوه هُنر جي بيتن ۾ بہ فن سان گڏوگڏ فڪري ڏارائون سـُرن ۾ صنعتن جي ڪاريگريءَ سان چيل آهن.نموني طور سندس هڪ هُنر بيت ڏجي ٿو:

لفظ 'چِٽ' تي سر نوري ڄام تماچي.

1. آيو چڙهي چـــــاهہ مان ڇاهل مٿي ڇِٽ   چِٽ: چه ڏندو اُٺ
2. ڇڇن، ڪـــارين ڪـــڪين مان اڇي نہ ڇلر ڇٽ   ڇٽ: بدبوءِ، ڏپ، ڪني ڏپ
3. اُت ڄام تـــــــماچـي آئـــيو ڇڳيرن جو ڇٽ   ڇٽ: تاج، ڍڪ
4. تون ماڻڪ موتي ڇٽ، لالـون لک لوهار ڇٽي   ڇٽ: ڇٽڻ، هارڻ، اڇلائڻ، گهورڻ.

(طالب لوهار ص 195)

خير محمد 'خاص': خيرمحمد 'خاص' بدين جي تعلقي ماتلي، ناٿو خان لُنڊ 1937ع ۾ جنم ورتو.خير محمد 'خاص' موجوده دؤر ۾ بدين جهترين سـُگهڙ مڃيو وڃي ٿو. سندس شاعري بدين جي نہ پر پوري سنڌ جي نمائندگي ڪري ٿي. خير محمد خاص پنهنجي شاعريءَ ۾ عشق جي اِسرارن کي ساهہ سان سانڍڻ سان گڏ، سنڌ جي ثقافتي علامت، پٽڪي وَرَ ۾ ڏاتيو آهي ۽ ڪيس پٽڪي وَڙ جي مهانتا عزيز آهي. سندس سموري شاعريءَ تي وڇوڙي ۽ ويراڳ جو رنگ حاوي آهي. عشق جي چوٽ ڪيس گهايل ڪيو ۽ پاڻ عشق کي بي بها پارس سمجهي ٿو ۽ سندس ڏِينهن سان لڳل ناتي، عالمگيريت واري فڪر کي ڇهيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو سنڌ جي داستانن سان گڏ قيس ۽ فرهاد، ليليٰ مجنون جي عشق جا قصا سندس شاعريءَ ۾ موجود آهن.

مومل ڪــــارڻ مــينڌري جي، ڪـئي ڪـــاڪ ڪڙي،
قرب ڪرايس ڪاريون ڪنـــجريون ڪاڙهن منجه ڪڙهي،
عمر ڪوٽ ڪــــان اولـــہ طـــرف، ســــوڍي ڪاڻ سڙي،
راڻو سندس رايو رکـــي ويـــو، ناتـــو ننـــگ نـــپائي.

فــرهاد، خاطر شيــرين جي ڪـــيو جابر جبل مان جارو
مـُڏو گـــهريائـــين مالــــــڪ ڪـــان نرهڻـــي بيٺو نعرو،
تيشـــي ســـان تنـــهِن تيـــار ڪيو، سرنگ سراسرسارو،
وڇڙيا جيــــــــڪي ويـــرين هـــــٿان، مولا تِنين مـلائي،

رانجهن رُلي هـــير جـــي خاطر بِرهہ جي بين وڄـــائي
سڪ سراسر سـُک ڦـــٽائيس، وات وصل جي وائـــــي،
تخت هـزاران حاڪـم هو، پر گـــهر گـــهر ڪئين گدائي
جـوڳي بڻجي جڳ ســـــاري ۾، ڳلي ڳلي ويو ڳـــائي،

ليـــــليٰ لاءِ قيـــس ڏســـوڪـــيڏا ڪٽيا ڪـــشالا،
زهـــر پيتائيـــن زم زم ڄاڻي، پرين جي هٿ جا پيالا
مجنون مســـت مشهور ٿيو، اهي نينهن رکائيس نالا،
بـُنڊ مثل ٿــــي بروســــائين، لـــوڪ لاڳـــاپا لاهي،

تـــمـــاچي آڻـــي تنبو کوڙيا، ڪينجهر ڪپ ڪناري،
مـــاهہ مثل مـــن کي موهيس، نوري سندي نـــظاري،
ڄـــام ڪـــڙيــو ڄار ڪلهي تي، مير مڇيون پيو ماري،
محصول تن کي مـعاف ڪري ويو ملاحن مـان وڏائي".

(خاص، 2000: 294)

خير محمد خاص ڌارين جي لُوڏ کي سنڌ جي نظام ۾ اڻ برابري ۽ تباهي جو ڪارڻ سمجهي ٿو. پاڻ جهاڳين جا گهر معاشي ڌاڙن سبب بي حال ٿيڻ جو سبب ڄاڻائي ٿو انهن جي جياپي ۽ وڌڻ جا سپنا ڏسي ٿو ۽ جنهن کي هو هيٺين واقعاتي بيت ۾ چوي ٿو تہ :

جهويا جهانگين جا جهانگين جا جُهڳا جهڻ ڏسان تو

ڏاڙا ڏڙ ڏارين جا ايندا ڏڻ ڏسان تو.

لکين ان لنگهڻ کيا لهر کهڙا کهڙا.

نماز همايوني سندس شاعريءَ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته، "سندس شخصيت اول عشق جي آويءَ مان پچي راس ٿي، تنهن کان پوءِ مٿس ڪيترن ڪاريگرن، اديبن، شاعرن، سُگهڙن، سنگتين ۽ ساٿين چٽسالي ڪئي آهي جو خير محمد سلامتيءَ سان شاعريءَ جو بحر مان وچي پار پيو. اهو سندس عشق جو ڪرشمو هو جنهن ڪيس لوڏن لهرين مان ڊوئي ٻوٽي پاڪيزي ماڳ تي رسايو جتي هن درويش صفت شاعر انسان ذات جي اُون ۾ حق جي تلاش جا هوڪا ڏنا_ جزاڪ الله، انهي دوستي بابت!" (خاص، 2000: 131)

مٿين مطالعي مان مجموعي طور اهو نتيجو نڪري ٿو ته سنڌي لوڪ شاعريءَ جي شروعات بدين کان ٿي آهي. بدين جي لوڪ شاعري موضوعن جي آڌار تي مختلف صنفن ۾ آئي. مرڪان شيخڻ جا ڳيچ ۽ پيراٽا تاريخي سرمايو آهن، جنهن ۾ ذاتي زندگيءَ جو عنصر آهي جيڪو سڪ ۽ محبت سان ڳنڍيل آهي. ياڳو يان جي زندگيءَ ۾ سياسي تبديلين جو اثر آهي جنهن ۾ هو 'دودي ۽ چنيسر' جي واقعيءَ جو اکين ڏٺو گواهه آهي.سانوڻ فقير وٽ انساني جذبن جون مختلف ڪيفيتون جنهن ۾ ڏک، درد، فراق، مايوسي، قُنوطيت ۽ سالڪن جي سلسلي ۾ مارئي، سسئي، جوڳين، آديسين، سامونڊين ۽ ٻين سلوڪن ڪي تصوف جي رنگ ۾ چٽي اخلاقي قدرن جو درس ڏنو آهي.مريد مهيري جا نڙ بيت سوال ۽ جواب جي طرز ۾ آهن. سندس نڙ بيتن جا فڪري نقطا سنڌي لوڪ داستان آهن جنهن ۾ مارئي، سسئي ۽ مومل راڻو نمايان آهن. مولوي احمد ملاح جي ٽيه اکرين ۾ فن ۽ فڪر کي نرالي سگهه ڏنل آهي. ٽيه اکريءَ ۾ مذهبي فڪر جنهن ۾ خدا جو خوف ۽ قدرت جي هن چرخي جو اَچَ رجَ ۾ احوال آهي.طالب لوهار جي ڏهسن ۾ محبوب جي تعريف ۽ واڪاڻ کان هٽي ڪري مختلف موضوعن جهڙوڪ:مصنوعي معيار، ڪوڙي شان جي رُج پويان ڊوڙڻ ۽ طبقاتي نظام ۾ ٿيندڙ ناانصافين ۽ ٻين انيڪ مسئلن کي شامل ڪري ڏهس کي موضوعاتي لحاظ کان وسيع ڪيو آهي.خير محمد 'خاص' لوڪ شاعريءَ ۾ عشق جي ميدان ۾ عالمگيريت جي فڪر تائين ويو آهي. جنهن ۾ ليلا مجنون، شيرين فرهاد ۽ هير رانجهو نمايان آهن. سندس ست سري بيتن ۾ عشق جي دانهن جي وڏي پڪار

آهي ۽ سندس لوڪ شاعريءَ جي مختلف صنفن ۾ ايم. آر. ڊي تحريڪ ۽ زندگيءَ ۾ حقن لاءِ ڪوشش ڪرڻ سان گڏ اتحاد ۽ ياٽپي جا سبق ڏنا ويا آهن. اهڙيءَ ريتبدين جي لوڪ شاعري، سنڌي شاعريءَ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. ٻولي ۽ فڪر جي حوالي سان بدين جي لوڪ شاعري مختلف نوعيت جا ڏگ ڏسيا آهن. رزميه شاعريءَ ۾ ويساهه، يقين، بهادري ۽ قومي غيرت کي ڪيڏاريءَ جي تسلسل ۾، مرشد ۽ عقيدت جو اظهار گروءَ ۽ رهبر جي تسلسل ۾، پيراٽا ۽ ڳيچ، گيت جي تسلسل ۾ آندا ويا آهن.

حوالا:

(نظاماڻي، الھ بخش: (1981) ”لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ“ انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي.

بروهي، داد محمد، ’خادم‘ (1990 : 255) سبي خطي ۾ سنڌي زبان جي محاورن جو لساني جائزو ”پي ايچ ڊي ٿيسز“ ڄامشورو سنڌ يونيورسٽي.

محرم خان،پروفيسر، (2007: 191) حيدرآباد، ”سنڌ، سنڌي ٻولي،سنڌي شاعري، آڳاٽو دؤر“ سنڌي ادبي بورڊ.

شيخ، محمد سومار، (شيخ، 1971: 16) بدين، ”ڪلام مرڪان شيخڻ“ جيلاني پبليڪيشن.

بلوچ،نبي بخش، ڊاڪٽر، (بلوچ، 1995: 13) ”نڙ جا بيت“ حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ.

الانا، غلام علي،ڊاڪٽر، (2012: 317) ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، ڄامشورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي.

رُستماڻي، ضرار،پروفيسر، (رستماڻي، 2019: 23)، ڪنڊياروڪُليات احمد، روشني پبليڪيشن.

لوهار، محمد طالب، (لوهار، 2010: 140)، بدين، ”پيرون چونڊيم پاند ۾“ طالب لوهار ادبي اڪيڊمي.

خير محمد، خاص، (خاص، 2000: 294-295)، بدين، ”ڪامان پچان پڄران“، سنڌي ادبي سنگت،ٽنڊو غلام علي.